

ELENA LÁZARO REAL (2020). *Un científico en el armario. Pío del Río Horte-ga y la historia de la ciencia española*. Pamplona: Next Door Publishers, Colección El Café Cajal, 173 p. ISBN: 978-84-121598-3-7

Un article d'Elena Lázaro-Real, coordinadora tècnica de la Unidad de Cultura Científica y de la Innovación de la Universidad de Córdoba, publicat en *elDiario.es* el dia 23 d'abril de 2023 amb el títol «El día que Cajal llamó maricón a Pío del Río Horte-ga», m'obrí els ulls cap a un llibre que fins aleshores m'havia passat desapercebut, i que a ho-res d'ara voldria comentar. Em referisc a la monografia titulada *Un científico en el armario. Pío del Río Horte-ga y la historia de la ciencia española*, precisament de l'autora de l'article, l'esmentada Elena Láza-ro-Real.

L'article de premsa es fa ressò de la localització, per Martí Pumarola, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), d'una carta del psiquiatre Gonzalo Rodríguez Lafora que confirma la brutali-tat amb la qual un Santiago Ramón y Cajal a punt de jubilar —corria l'any 1920— va expulsar del seu laboratori el deixeble que, havent mort Nicolás Achúcarro de leucèmia dos anys abans, estava destinat a ser el seu successor: el val·lisoletà Pío del Río Horte-ga (Valladolid, 1882 – Buenos Aires, 1945). «Del Río salió llorando de aquella brutal escena y no volvió más por el Instituto Cajal», deia Rodríguez Lafora en el document trobat per Martí Pumarola.

Confesse que el títol del llibre —allò del científic armariat— em va despertar una enorme curiositat, entre altres motius perquè jo mateix havia col·laborat en un llibre col·lectiu, titulat *Salir del armario en la universidad* (Edicions Bellaterra, 2021) i coordinat per l'antropòleg de la Universitat de Barcelona (UB) Òscar Guasch, i perquè en la meua contribució havia defensat la hipòtesi del «sostre de lavanda» (*laven-der ceiling*) que tradicionalment ha frenat les carreres acadèmiques —i també les professionals— de les persones homosexuals o, si volem, no heteronormatives.

Al meu parer, la trajectòria acadèmica de Pío del Río Horte-ga és un exemple emblemàtic d'aquest sostre de lavanda: oposició per part del

seu mestre, molt probablement homòfob i alhora gelós de l'èxit creixent del seu deixeble; exclusió per part de les acadèmies d'honor madrilenyes (la de Medicina i la de Ciències), que van preferir candidats amb menys mèrits però més normatius; entrebancs en la direcció de l'Institut Nacional del Càncer per part dels seus enemics polítics, tant de dretes com d'esquerres, etc. Perquè, tot i la seua discreció, tothom sabia dins i fora de Madrid que, des d'almenys 1920, Pío del Río Hortega compartia la seua vida amb l'empresari Nicolás Gómez del Moral.

«¿Quién fue Nicolás Gómez del Moral?» és el títol del primer capítol d'aquest llibre, on l'autora formula de forma interrogativa un dels fils conductors que travessa subtilment la lectura de les seues pàgines. Així, el capítol cinquè es titula significativament «El ecosistema social de un hombre sensible». Més endavant, el huité, «Nicolás, una “amistad fraternal”», recapitula les al·lusions a Gómez del Moral, l'amic «culte i intel·ligent» que acompanyà fidelment Pío del Río Hortega a l'exili, primer a Oxford i, finalment, a Buenos Aires.

Refugiat a Anglaterra, Río Hortega publicava el dia 6 de maig de 1939 en la prestigiosa revista britànica *The Lancet* un article que tenia un títol ben concís: «The Microglia». Basat en una conferència pronunciada per ell a Oxford, al Nuffield Institute de la Radcliffe Infirmary, mig any abans, descrivia de manera sintètica l'embriologia i la morfologia d'aquesta estirp cel·lular, tant en estat de salut com de malaltia, i postulava que aquestes cèl·lules d'origen mesodèrmic funcionen a la manera de macròfags del sistema nerviós, hipòtesi que la recerca immunològica posterior ha confirmat a bastament. Poc després, era nomenat doctor *honoris causa* per la Universitat d'Oxford en reconeixement de més de dues dècades d'estudis sobre la microglia, denominació que Río Hortega havia introduït l'any 1919.

Davant l'amenaça d'invasió del Regne Unit per part de les tropes hitlerianes, la parella —Pío i Nicolás— optà per marxar a Amèrica i fixar la seua residència a Buenos Aires. Malauradament, però, un càncer, que Río Hortega es va diagnosticar a si mateix, el duqué a la tomba el dia 1 de juny de 1945 després d'haver patit durant mesos «lacinantes dolores» a causa de les metàstasis. El funeral, de caire religiós, concità una bona part de la colònia espanyola que vivia a la capital argentina.

Com molt encertadament diu l'autor del pròleg del llibre que estic comentant, Javier Armentia, coordinador del Planetario de Pamplona, «no es este libro la biografía de un santo, ni la de un héroe. Ni siquiera, de hecho, es una biografía, sino una aventura histórica con un protagonista [Pío del Río Hortega] cuya historia necesita ser contada». L'autora, per la seua part, apunta des de la introducció que no pretén escriure «una biografía oficial del castellano-leonés, sino un relato fragmentado y conscientemente desordenado en ocasiones, que quiere dejar margen suficiente a quien lo lea para reconstruir la ciencia española en el primer tercio del siglo xx y la vida de una parte de sus protagonistas».

Formalment, el llibre està estructurat en dues parts. La primera, d'un centenar de pàgines, conté una reconsideració de les principals figures de l'escola histològica espanyola en

el marc del desenvolupament de la Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas (JAE), que és on cal inserir les trajectòries dels deixebles directes de Cajal. Així, apareixen, convenientment embastades, les trajectòries professionals de Jorge Francisco Tello, Fernando Castro, Nicolás Achúcarro, Rafael Lorente de No, Felipe Jiménez de Asúa, etc., i naturalment el propi Pío del Río-Hortega. També hi ha un capítol dedicat a Santiago Ramón y Cajal, però no tant a la seua persona, o a la seua obra, com a l'ús que s'ha fet de la seua figura després del seu traspàs l'any 1934, especialment la narrativa generada pel franquisme per tal d'integrar un personatge hostil a la tauromàquia i declaradament laic en matèria religiosa. La propaganda del règim militar el va convertir ben aviat en l'arquetipus de científic espanyol, patriota, genial, irrepetible, aïllat... i sense escola. Perquè els seus deixebles —i bona part dels pensionistes de la JAE— van partir a l'exili o van ser depurats i represaliats pels vencedors del colp d'estat de 1936 contra la República. La segona part, que ocupa mig centenar de pàgines, conté allò que podríem denominar l'aparell crític del llibre: les referències dels articles publicats per Río-Hortega, els articles de premsa, els webs i els blogs consultats per l'autora, la bibliografia crítica, les publicacions oficials (la *Gaceta*, el *BOE*), etc., incloent-hi els agraïments.

Cal dir que aquesta obra —de lectura tant entretinguda com instructiva— està més a prop d'un assaig que d'un llibre d'història. Vull apuntar un detall que, per a mi almenys, té importància heurística: qui el llig no sap al capdavant si l'autora ha tingut accés, o no, a l'«epistolario» que Pío del Río Hortega deixà al morir i que va romandre ocult durant vora mig segle al seu poble natal. En la introducció, titulada «Pío del Río Hortega como excusa», l'autora es posiciona respecte a la metodologia emprada i diu que, al cap i a la fi, el personatge és un pretext per a efectuar una incursió en la història de la ciència d'un país «que en menos de medio siglo hizo un viaje de ida y vuelta a la modernidad». Perquè l'armari que figura en el títol és metafòric, atès que Río Hortega no va viure a l'armari; van ser els altres, els benpensants, qui el van ficar després de mort.

Dic els benpensants per a referir-me a aquells que li van barrar el pas ara i adés, i que el van empènyer a l'exili. No els metges republicans espanyols que, reunits en l'Academia Nacional de Medicina de Mèxic, van assistir a l'oració fúnebre que en memòria de Río Hortega va pronunciar Tomás Gutiérrez Perrín, company seu de carrera a Valladolid i també deixeble de Cajal, i a Mèxic catedràtic d'Histologia en la Escuela Nacional de Medicina. En aquell discurs solemne el Dr. Perrín, que així era conegut a Mèxic, va tindre per la parella del difunt, és a dir, per Nicolás Gómez del Moral, aquestes paraules de respecte i d'admiració:

En vano le rodearon de los más exquisitos cuidados el ilustre doctor don Avelino Gutiérrez, que paternalmente le amaba, su hermano León, su discípulo predilecto en la Argentina Moisés Polak y, sobre todos, un amigo nobilísimo cuyo nombre estampo aquí con gratitud imborrable, Nicolás del Moral, hombre culto, inteligente, bondadoso

y leal hasta límites inconcebibles, que desde muy largos años, admiraba y amaba a Pío con el más puro y desinteresado afecto.¹

Àlvar Martínez-Vidal
Institut Interuniversitari López Piñero
Universitat de València
ORCID: 0000-0001-9760-4449

1. PERRÍN, Tomás G. (1945), «A la memoria del Dr. don Pío del Río Hortega», *Anales de Medicina del Ateneo Ramón y Cajal* (México), 3, (3), 29-36.